

بازشناسی اثر آیین‌های جمعی بر پیکره‌بندی شهر سنتی (مطالعه موردی: سمنان)

دکتر بهرام امین زاده*

استادیار، گروه شهرسازی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی، قزوین، ایران.

(تاریخ دریافت مقاله: ۸۵/۱۱/۲۳، تاریخ پذیرش نهایی: ۸۶/۵/۱۳)

چکیده:

نمادها و آیین‌های جمعی نظم و قواعد خاصی را بر پیکره‌بندی شهرهای سنتی اعمال می‌کنند. بازشناسی این تأثیر به‌عنوان یک متغیر مستقل در کنار مناسبات معیشتی و عوامل محیطی هدف این مقاله است. بافت تاریخی شهر سمنان به لحاظ امکان‌پذیری پیکره‌بندی شهر را با مجموعه آیین‌های سوگواری امام سوم شیعیان نشان می‌دهد. تطبیق فضا و صحنه‌های برگزاری آیین با پیکره‌بندی شهر تا حدی است که بدون توجه به آن نمی‌توان تحلیل کاملی از شکل و سازمان فضایی شهر به دست داد. تحلیل بیش از ۳۰ مورد از تکایا به عنوان نقاط کانونی برگزاری آیین ویژگی‌های شکلی، مفهومی و کارکردی غیرقابل انکاری را آشکار می‌کند، مجموعه مراسم و حرکات آیینی سبب شده تا: موقعیت استقرار تکایا نسبت به بافت همجوار و فواصل آنها از هم از نظم نسبتاً مشخصی برخوردار باشد. شهر در برگزاری این آیین از حالت معمول خود خارج شده و به صحنه نمایش عظیم و گسترده‌ای تبدیل می‌شود نمایشی که توسط ساکنین شهر به اجرا درمی‌آید و در آن بازیگر و بیننده نمایش موجودیت واحدی را تشکیل می‌دهند. گذشته از اینکه نقاط اصلی و کانونی شهر در این مراسم نقش بااهمیتی دارند. کالبد شهر ناگزیر از تطبیق با نوع مراسم است.

واژه‌های کلیدی:

نماد، تکیه، آیین‌های جمعی، پیکره‌بندی شهر.

مقدمه

مراحل مختلف تحقیق به اختصار ارائه می‌گردد. هدف این تحقیق بازشناسی اثر بر برگزاری آیین‌های جمعی بر پیکره بندی شهر سنتی (نمونه موردی سمنان) است بر این اساس صورت بندی فرضیه تحقیق می‌تواند به صورت زیر ارائه شود. "مجموعه حرکات و مراسم آیین‌های جمعی که به تناوب در شهر برگزار می‌شود اثر چشمگیری بر سازمان فضایی شهر به‌جا می‌گذارد به نحوی که تحلیل شکل و سازمان فضایی شهر بدون توجه به آن امکان پذیر نیست".

آزمون این فرضیه نشان می‌دهد شهر سنتی در پاره‌ای موارد همچون صحنه عظیم نمایش گسترده ای است که به منظور برگزاری آیین‌های جمعی تجهیز می‌شود نمایشی که توسط ساکنین شهر به اجرا درمی‌آید و در آن بازیگر و بیننده نمایش موجودیت واحدی را تشکیل می‌دهند.

مجموعه پیچیده ای از عوامل محیطی، مناسبات معیشتی، باورها و آیین‌ها بر پیکره بندی شهر سنتی اثر می‌گذارد. در این زمینه یک سویه نظری می‌تواند معطوف به بازشناسی اثر آیین‌ها و باورها باشد.

در این رویکرد شهر سنتی با ساختار پنهان نمادهای به یاد آورنده یا خاطر برانگیز خود (Memorie Symbols) اثری عمیق بر ساکنین شهر به‌جا می‌گذارد. این کارکرد ممکنست به تقویت حس همبستگی ساکنین، به ترکیب رفتار فردی در ساختار گروهی و تعلق به مکان و یا به اعتقادی "به برآورد نیازهای مشروع ضمیر پنهان انسان منجر شود" (Ryckwert, 300). و یا عطش وجودشناسانه عمیق انسان در برقراری ارتباط با امر قدسی را سیراب سازد.

مقاله با اشاره به مفاهیم اصلی آغاز می‌شود و به دنبال آن

آیین‌های جمعی و پیکره بندی شهر (تعاریف - کار کردها)

مسیرهای ثابت در پیکره سکونت گاه طی می‌کنند. این آیین‌ها ممکن است فصلی و مقارن با دوره‌های باروری گیاهان و یا سالیانه باشند، و یا رویدادی تاریخی را بازسازی کنند.

به اعتقادی "رفتارهای مناسک آمیز (جشن‌ها، اعیاد، سوگواری جمعی) ممکن است در ظاهر برای مردمی که آنها را انجام می‌دهند چندان نفعی در بر نداشته باشند، اما در واقعیت امر این مناسک می‌توانند کارکرد بنیادی تقویت و همبستگی گروهی را انجام دهند و به ادغام رفتار فردی و یک ساختار گروهی کمک کنند. در نتیجه اضطراب را کاهش دهند (بیتس-پلاک، ۱۹۹۰، ۱۹۰).

از نظر الیاده "اعمال آیینی این ویژگی را دارند که زمان حال را به زمان اساطیری پیوند می‌دهند، زمانی که ناظر واقعه ای بود هر قدر کهنه و دیرینه، چون با برگزاری آیین مورد نظر آن را یادآوری و تکرار می‌کنند. لذا حاضر می‌شود و اگر بتوان گفت (باز به نمایش درآمده) حضور می‌یابد. آلام مسیح و مرگ و رستاخیزش در مناسک هفته مقدس فقط تذکر داده نمی‌شود، بلکه برآستی در برابر دیدگاه مؤمن می‌گذرند و هر مسیحی راستین باید حس کند که معاصر وقایع تاریخ گذار است، زیرا زمان تجلی قداست با تکرار حضور می‌یابد" (الیاده، ۱۲۷۶، ۸۲).

به نظر می‌رسد در جهت پیشبرد فرضیه تحقیق، لازم است اشاره‌ای به تلقی این نوشته از مفاهیم اصلی و رابطه بین آنها ارائه شود. بدین خاطر ابتدا به مفهوم آیین‌های جمعی و سپس به ارتباط آن با پیکره شهر پرداخته شده است.

در زمینه علل، چگونگی پیدایش، محتوا و کارکرد آیین‌ها و مناسک جمعی و رابطه آیین با اسطوره، مکاتب فکری و نظریه‌های گوناگونی وجود دارد. بررسی و توصیف این نظریه‌ها عموماً موضوع معرفت‌هایی چون مردم‌شناسی فرهنگی، دین‌شناسی، باستان‌شناسی و روانکاو است و در حوزه مطالعات و بضاعت این مقاله قرار ندارد. به همین لحاظ اشاراتی که به مفهوم آیین‌های جمعی در این نوشته می‌شود در راستای فرضیه تحقیق و عمومی است.

اسطوره‌شناسان، سابقه مناسک و آیین‌های جمعی را بسیار کهن می‌دانند و عموماً به ابعاد نمادین بسیار غنی آنها اشاره دارند. آیین‌های جمعی معمولاً شامل مجموعه‌ها هم پیوسته‌ای از مراسم است که برگزارکنندگان آن با نمایش، حرکات تنظیم شده همراه با استفاده از شمایل و علامت‌های خاص، شبیه‌سازی (گاهی همراه با موسیقی و کلام) در فضای مشخصی به اجرا می‌گذارند و یا طی آن فضاها و اماکن عموماً مقدسی را از طریق

اساس معیارهای زیر صورت پذیرفته است. اطلاعات نسبتاً روشن و قابل دسترسی از کالبد گذشته شهر (قبل از دوران معاصر) در دست است به نحوی که تا حد قابل قبولی امکان بازسازی پیکره کلی آن میسر است. بخش قابل توجهی از فضاهای شهری که در زمینه تحقیق مورد بازشناسی قرار می‌گیرند دچار تخریب کلی نشده‌اند گرچه در سال‌های اخیر روند تخریب و دگرگونی این فضاها چشم‌گیر است سابقه برگزاری آیین‌های سوگواری ماه محرم در سمنان طولانی است در این زمینه مأخذ قابل استنادی وجود دارد.

روش تحقیق

به نظر می‌رسد چارچوب عملیاتی برای پژوهش‌هایی که ارتباط متقابل فرد و جامعه با فضا را مورد بازبینی قرار می‌دهند به لحاظ ماهیت بین رشته‌ای مطالعه بایستی رویکردی تجربه‌گرا داشته باشند و از قالب کلی "اثبات‌گرایی" و فرایند و ابزار تحقیق در تناسب با آن بهره‌برند. به همین خاطر روش بررسی فرضیه تحقیق در هر صورت نوعی روش اسنادی، (تحلیل اسناد بر اساس متون، نقشه‌ها و تصاویر) به همراه برداشت‌های میدانی است. برداشت‌های میدانی نه تنها کالبد فیزیکی شهر را در بر می‌گیرد، بلکه بازشناسی مراسم، حرکات و رفتار جمعی را شامل می‌شود. از انطباق اسنادی که در این دو زمینه به دست می‌آید زمینه تحلیل فرضیه تحقیق مهیا می‌شود.

آشنایی با عرصه تحقیق

در زمینه تاریخ پیدایش، شکل‌گیری و مراحل تاریخی توسعه شهر سمنان، اطلاعات مستند، بسیار اندک و ناچیز است. گرچه کم و بیش در مورد برخی از عناصر شهری از جمله مساجد جامع و امام‌اطلاعات نسبتاً قابل‌اتکایی بر اساس کتیبه‌های موجود وجود دارد. با این حال هیچ تحقیق منسجم عالمانه و یا گزارش باستان‌شناسانه‌ای در مورد بافت شهری در دسترس نیست. از نقطه نظر شکل‌شناسی شهری، سمنان در دوران قاجاریه نمونه یک شهر متوسط ایرانی در اقلیم گرم و خشک است. در این دوران، شهر دارای حصار است (به گفته‌ای نه چندان قابل استناد، حصار شهر به دوران افشاریه باز می‌گردد) (حقیقت، ۱۳۵۷، ۱۰۱). ارگ شهر (که به طور مسلم تاریخ بنای آن دوره قاجاریه است و در حال حاضر صرفاً دروازه شمالی آن به یادگار مانده) در حاشیه شمالی شهر استقرار یافته و ورودی مشخصی به بازار شمالی-جنوبی (راسته بازار) دارد. دو محور تقریباً عمود بر هم (در جهات اربعه) گذرهای اصلی شهر را تشکیل می‌دهند. در تقاطع این دو محور که به احتمال زیاد قدمتی دیرینه دارند عمده‌ترین عناصر مذهبی آیینی شهر،

مهرداد بهار با استناد با آراء الیاده می‌نویسد: "هدف مؤمنان از اجرای این مراسم پیوسته کوششی بوده است برای بازگشت به آغاز و دنبال کردن جریانی که ساخت و نظم هستی به وسیله آن پدیدار آمد تا مگر خود را در آن شرایط مقدس آغازین بیابند و خود بخشی از جهان قدسی گردند" (بهار، ۱۳۷۵، ۳۵).

با استناد به تعاریف و کارکردهایی که صاحب‌نظران از آیین‌های جمعی ارائه می‌دهند به نظر می‌رسد تعریف کلی زیرفصل مشترک بین دیدگاه‌های مختلف باشد: آیین‌های جمعی نمایش‌های نمادینی هستند که از طریق آنها انسجام، همسان‌سازی تعلق تحت معنویتی واحد تقویت می‌شود. این رابطه می‌تواند بین فرد و جامعه، جامعه با طبیعت و فرد و جامعه با جهان قدسی باشد.

اگر در ترکیب عناصر سکونت‌گاه انسان برگزاری آیین‌های جمعی قواعد خاصی را به جا گذارد که از جهتی مستقل از تأثیر سایر عوامل محیطی باشد در این صورت می‌توان به نظم آیینی اشاره داشت (نظمی که مجموعه مفاهیم نمادین و حرکات آیینی بر شکل‌گیری فضا اعمال می‌کند) لازمه تحقیق چنین فرضیه‌ای از جهتی شناخت عناصر و فضاهایی است که در برگزاری آیین کارکرد می‌یابند و از جهت دیگر یافتن قواعد احتمالی است که این فضاها بر بافت همجوار و یا پیکره شهر بجا می‌گذارند. در انتخاب نمونه‌های موردی تحقیق (نوع آیین و عرصه برگزاری آن) عوامل زیر تأثیر داشته‌اند.

بنا به مستندات تاریخی و گزارش سفرنامه‌ها در شهرهای ایران از دیرباز آیین‌ها و مناسک جمعی مختلفی صورت می‌پذیرفته است. برخی از این آیین‌ها حتی تا اوایل قرن حاضر نیز به صور گوناگون اجرا می‌شده‌اند. از جمله (صورت‌های مختلف آیین طلب باران، آفتاب، باد) اما بدون شک هیچ کدام از آیین‌های جمعی مرسوم در ایران تداوم، انسجام و از جهتی یگانگی و عظمت آیین‌های سوگواری برای امام سوم شیعیان را ندارد. این آیین که از جهتی بازنمایی یک رویداد مهم تاریخی است. از دیرباز با شکوه و تأثیر عظیم برگزار می‌شود. محققان به شباهت‌های بین این آیین و آیین‌های کهن در ایران باستان اشاره دارند (یارشاطر، ۱۳۶۷، ۴۲)، (عناصری، ۱۳۷۱، ۲۵)، (همایونی، ۱۳۶۸، ۱۰۸).

به نظر می‌رسد به لحاظ انسجام، دارا بودن مناسک و مراحل مختلف و تداوم تاریخی، انتخاب آیین عزاداری ماه محرم به عنوان مورد مشاهده در فرضیه: تحقیق قابل قبول است.

گرچه به روال معمول پژوهش در جهت تعمیم یافته‌های یک فرضیه لازم است، تحقیق بر روی تعداد نمونه‌های قابل قبول صورت پذیرد. با این حال دامنه و وسعت مطالعات و گستردگی اطلاعات مورد نیاز، سبب می‌شود تا تحقیق بر روی بیش از یک نمونه در چارچوب محدودیت‌ها و امکانات موجود قرار نگیرد. به این لحاظ تحقیق به عبارتی ژرفانگر و بر یک مورد (یک شهر) متمرکز خواهد بود. انتخاب سمنان به عنوان عرصه تحقیق بر

مساجد جامع و امام قرار گرفته‌اند.

این احتمال وجود دارد که مرکز شهر سمنان (محل تقاطع دو محور تقریباً عمود بر هم و در جهات اربعه) در طول حیات شهر به مراکز مقدس اختصاص داشته‌است. چهار دروازه اصلی شهر در جهات اربعه و در ابتدای محور اصلی شهر قرار دارند (دروازه ناسار در شمال، دروازه چوب مسجد در جنوب، دروازه عراق در غرب و دروازه خراسان در شرق).

سمنان دوران قاجاریه از محله‌های متعددی تشکیل شده‌است. محدوده ۳ محله اصلی در حال حاضر نیز قابل بازشناسی است (محله ناسار، محله اسفنجان، محله شاهچوق یا لتیاری).

در دوران معاصر (پهلوی اول - احتمالاً بعد از ۱۳۱۷) گرچه کالبد سنتی شهر را عنصری جدید (خیابان) با امتدادهای کاملاً مستقیم شکافته‌است، با این حال تا اوایل دهه ۴۰ کالبد سنتی شهر تا حدود زیادی قابل بازشناسی است.

خوشبختانه سمنان از جمله شهرهایی است که در سال ۱۳۳۵ توسط سازمان نقشه برداری مورد عکس برداری هوایی قرار گرفته. گرچه این عکس تبدیل به نقشه‌های فتوموزائیک نشده‌است با این حال سند کاملاً گویا و قابل اتکایی است تا براساس آن بتوان کالبد شهر سنتی را تا حدودی مورد بازشناسی قرار داد. در نقشه شماره ۱ عناصر اصلی شهر سنتی بر روی عکس هوایی مذکور مشخص شده‌است.

سابقه برگزاری و نوع آیین‌های سوگواری در سمنان (جمع آوری داده‌ها)

اطلاعات مربوط به برگزاری و نوع آیین‌های سوگواری و بزرگداشت شهیدان کربلا در سمنان به طور عمده از دو طریق جمع آوری شده‌است. مأخذ مکتوب در این زمینه کتابی است تحت عنوان "آداب و رسوم مردم سمنان" تألیف محمد احمد پناهی که توسط پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی در سال ۱۳۷۴ منتشر شده‌است. بخشی از این کتاب به آداب و مراسم عزاداری در ایام محرم اختصاص دارد.

برداشت‌های میدانی بر اساس عکس هوایی سال ۱۳۳۵ و مراجعات مکرر به شهر انجام شد. در این برداشت‌ها اغلب فضاهای اصلی که نقش عمده در برگزاری آیین عزاداری داشتند، مورد بازشناسی قرار گرفته‌است. برخی از این فضاها در توسعه‌های شهری بین سال‌های ۱۳۳۵ تا کنون از بین رفته یا دگرگونی‌های عمده‌ای را پذیرفته‌اند. معدودی از آنها در خیابان‌سازی‌های اوایل قرن حاضر (قبل از ۱۳۳۵) تخریب شده‌اند. در برداشت‌های انجام شده سعی شده‌است بر اساس شواهد و آثار موجود تصویری از پیکره اصلی فضاهایی که تخریب یا دگرگون شده‌اند بازنمایی شود. همچنین سعی شد نوع حرکات جمعی و آیینی شناخته شود. منبع اصلی جمع آوری اطلاعات در این زمینه پرسش‌های مستقیم محلی است. از یک نمونه ۴۰ نفری از

ساکنین محله‌های قدیم شهر که بالاتر از ۶۰ سال داشتند و به‌نحوی با هیئت امناء تکایای شهر مرتبط بودند در مورد مسیرهای حرکت جمعی عزاداران پرسش شد.

مسیرهای مشخص شده در هر مورد در نقشه‌ای که ضمیمه پرسشنامه بود ترسیم شد.

بر اساس مجموعه اطلاعات جمع آوری شده در سمنان برگزاری آیین‌های عزاداری ماه محرم سابقه‌ای طولانی دارد. این آیین‌ها مجموعه‌ای از شیوه‌های مختلف عزاداری را شامل می‌شود.

بدون شک آیین ماه محرم در سمنان بازآفرینی نمایشی یک رویداد تاریخی است. تأویل و تفسیر نمادها و نشانه‌هایی که در مجموعه مراسم عزاداری به کار می‌روند این مسئله را آشکار می‌سازد. تقریباً تمامی شخصیت‌های اصلی و حاشیه‌ای واقعه کربلا که در روایات مختلف ترسیم شده‌اند به صورتی نمادین شبیه‌سازی می‌شوند. دسته‌های عزاداری نمادی از اسرا و کاروانی است که پس از حادثه کربلا از مقتل امام باز می‌گردند. چادری پارچه‌ای که به طور سنتی و با زحمت بسیار و مشارکت جمعی ساکنین اطراف یک تکیه، سقف باز تکیه را می‌پوشاند آگاهانه انتخاب می‌شود، تا نمادی از خیمه‌های امام و یارانش باشد.

در سمنان بازآفرینی واقعه کربلا توسط جمعیت کثیری از ساکنین شهر برگزار می‌شده‌است، طی این بازآفرینی سیر طبیعی زمان گسسته می‌شود و به قرن‌ها قبل پیوند می‌خورد. بدین لحاظ فضا و پیکره شهر نیز باید این قابلیت را دارا باشند تا عرصه‌ای برای این بازآفرینی شوند.

تحلیل آیین جمعی و پیکره بندی شهر

همانطور که اشاره شد برای مشاهده فرضیه تحقیق شناسایی فضاها و عناصری است که برگزاری آیین کارکرد دارند و از سوی دیگر رابطه بین این عناصر با بافت همجوار و پیکره شهر ضروری است در این بخش ابتدا خلاصه یافته‌ها از برداشت‌های میدانی و درپی آن مشاهده فرضیه تحقیق ارائه شده‌است.

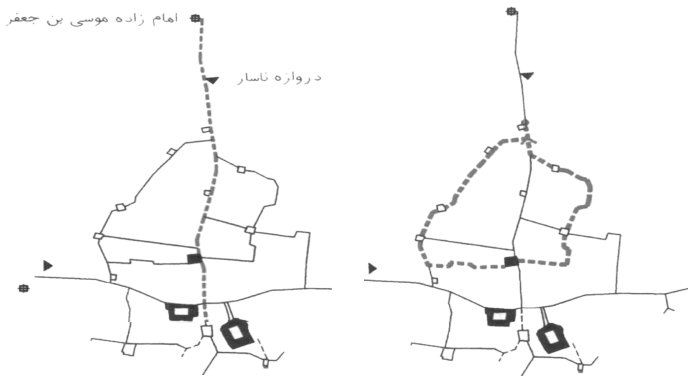
تکایا در سمنان مهم‌ترین فضاهای آیینی در برگزاری مراسم سوگواری ماه محرم‌اند، بسیاری از این تکایا در حال حاضر نیز وجود دارند و کارکرد آنها تقریباً محدود به برگزاری مراسم سوگواری است. در مورد تاریخ بنای آنها اطلاعات مستندی وجود ندارد. تمامی آنها در بخش قدیمی شهر قرار دارند. در توسعه‌های اخیر (بعد از ۱۳۴۲) که وسعتی بیش از ۳ برابر بخش قدیمی را شامل می‌شود چنین فضاهایی وجود ندارد. بسیاری از تکایای شهر در دوران معاصر بازسازی شده‌است. در برداشت‌های میدانی انجام شده بیش از ۳۰ تکیه مورد شناسایی قرار گرفت. بنا به ضرورت اختصار از توصیف تحولات کالبدی

مستطیل است که از طریق چند گذر (عموماً سرپوشیده)، (ساباط) و یا ورودی دارای طاق به بافت همجوار متصل می‌شود. بر اساس مجموعه اطلاعات بدست آمده از پرسشنامه‌ها و منابع موجود، در سمنان دو نوع حرکت جمعی آیینی در ماه محرم معمول بوده است. حرکت اول که در داخل محلات به صورت دسته‌های عزادار انجام می‌شده است، این حرکت بدون شبیه‌خوانی گاهی همراه با صحنه‌هایی از تعزیه همراه با نوحه‌خوانی، سینه زنی و زنجیر زنی انجام می‌شده است.

حرکت دوم در سمنان به طوق مشهور است. "روزهای ششم و هفتم و دهم محرم اختصاص به روزهای طوق داشت و هر روز به ترتیب متعلق به یکی از محلات اسفنجان، لتیاری و ناسار بود. در هر سه روز وضعیت مشابهی با خط سیر متفاوت طی می‌شد، و از بعد از ظهر همان روز تا غروب ادامه می‌یافت. در این روزها اهالی شهر، یکجا به حرکت در آمده و برای تماشای آن بسیج می‌شدند طوق‌های محلات مزبور علاوه بر دسته‌های طویل سینه زنی و زنجیر زنی و بیرق‌های متعدد، شامل مجموعه‌ای از نمایش‌های گوناگون و متنوع بود که خاطرات کربلا و اسارت اهل بیت، حالات حکام ستمگر و والیان خودکامه و تفرعن و خودبینی آنان را مجسم می‌ساخت" (پناهی، ۱۳۷۴، ۲۷۸).

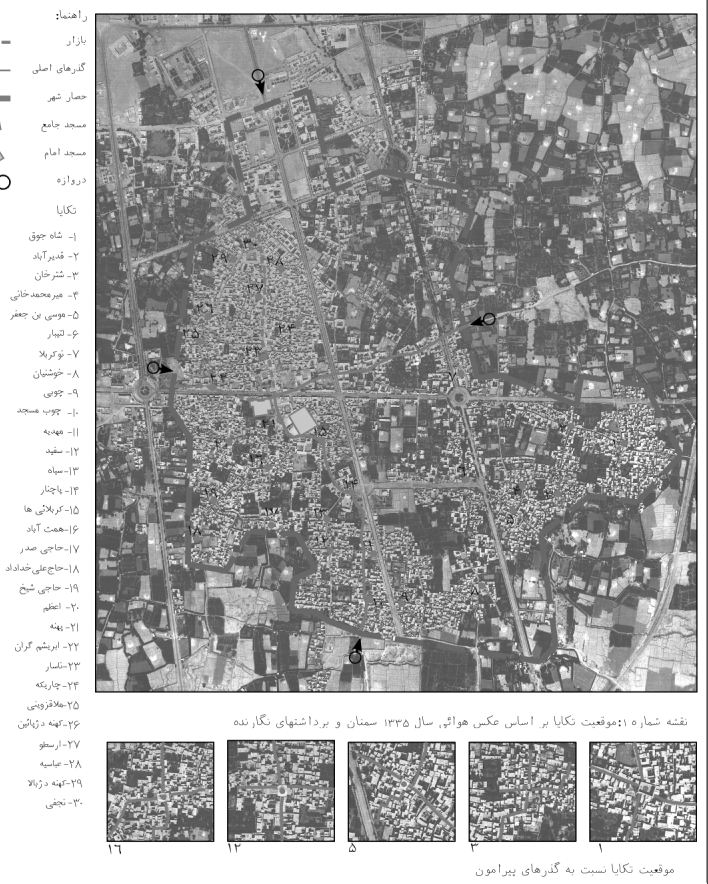
طوق از نظر لغوی واژه‌ای ترکی و به معنای علم و درفش است در آیین عزاداری پیکره‌بی پیرایه آن تشکیل یافته است از یک تسمه کلفت فنی براق به پهنای ۲۰ الی ۲۵ سانتیمتر و طول ۴ الی ۳/۵ متر که تسمه این دیگر به طور افقی، بر یک متر مانده به انتهای فوقانی پایه وصل شده است. بر روی این تسمه افقی چندین ورقه تسمه‌ای به شکل فلش از فلز براق نصب گردیده است (پناهی، ۱۳۷۴، ۴۲۱).

حرکت اول در داخل محلات صورت می‌پذیرد، بر اساس اطلاعات پرسشنامه‌ها مسیر حرکت دسته‌های عزادار که از طرف پرسش‌شوندگان عنوان شده بود بر روی نقشه‌های شهر ترسیم شد. گرچه پاره‌ای از اختلاف‌ها بین پاسخ‌ها مشهود است با این حال یک گرایش کلی قابل مشاهده و استنتاج است. حرکت اول یک حرکت چرخشی است که طی آن تکایای متوالی داخلی محله توسط دسته‌های عزادار طی می‌شوند.

تصویر ۴- مسیر حرکت جمعی (طوق).
مأخذ: برداشت‌های نگارنده

تصویر ۳- حرکت جمعی داخل محله.
مأخذ: برداشت‌های نگارنده

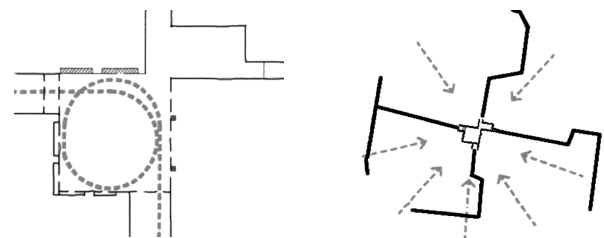

نقشه شماره ۱: موقعیت تکایا بر اساس عکس هوایی، سال ۱۳۳۵ سمنان و برداشتهای نگارنده

نقشه شماره ۱- موقعیت تکایا بر اساس عکس هوایی سال ۱۳۳۵ سمنان.
مأخذ: سازمان نقشه‌برداری کشور

این فضاها در دوران معاصر خودداری شده صرفاً شکل و موقعیت استقرار آنها در نقشه‌های شماره (۱) مشخص شده است. در برداشت‌های میدانی، تکیه لتیاری گرچه در نقشه‌های اصلی مشخص است، با این حال به لحاظ تخریب کامل، تکیه پاچنار گرچه از قدمت بسیاری برخوردار است اما به لحاظ موقتی بودن، تکیه نوکربلا به لحاظ تخریب، تکیه ارسطو به لحاظ موقتی بودن و تکایای معروف و معتبر پهنه و ناسار به لحاظ اینکه خارج از مقیاس سایر تکایا هستند از دایره بررسی خارج شده‌اند.

تکیه به عنوان یک عنصر منفرد مهم ترین فضایی است که در برگزاری آیین کارکرد می‌یابد در تمام تکایا عزاداری نشسته، و در برخی از آنها تعزیه انجام می‌شود. تکیه عموماً فضایی مربع

تصویر ۲- مسیر حرکت داخل تکیه.
مأخذ: برداشت‌های نگارنده

تصویر ۱- حرکت انفرادی بسوی تکیه.
مأخذ: برداشت‌های نگارنده

۱- شکل، جهت گیری، تناسبات

بر اساس عکس هوایی سال ۱۳۲۵ سمنان (که در ایام محرم آن سال تهیه شده است) پوشش چادری تکایای میرمحمد خانی، موسی بن جعفر، چوب مسجد، مهدیه، نوکربلا، چوبی، سفید، همت آباد، ملاقزویی به وضوح مشخص است. (در زمینه برافراشتن چادر بر سقف تکایا به عنوان نمادی از خیمه گاه قبلاً اشاره شد) با بررسی شکل تکایای اخیر (که به طور قطع از تکایای قدیمی اند) به نظر می رسد که به استثنای تکیه چوب مسجد و تکیه سفید باقی تکایای مذکور به صورت مربع کامل یا با تقریب زیاد نزدیک به مربع اند (ابعاد این مربع حدود اعداد ۱۰ و ۱۲ متر است). نکته با اهمیت در مورد شکل تکایای سمنان تحول تاریخی شکل آنها است. نتایج به دست آمده از تحلیل جداگانه شکل تکایا در محدوده های محلات بزرگ شهر (اسفنجان، ناسار و لتیاری شامل چوب مسجد و شاه جوق) نشان می دهد در محلاتی که شکل گیری و توسعه آنها به دوران معاصر نزدیک تر است تکایا

جدول شماره ۱- نمونه توصیف ویژگی های تکایا.

ردیف	نام	ابعاد	شکل	نقاط گذرهای اصلی	تعداد ورودی	تعداد ورودی سقف	جهت گیری	دکان	آب انبار	شکل
۱	قدیر آباد	۱۱٫۵×۹٫۵	۱	۱	۱	۱	۰	۱	۱	
۲	میر محمد خانی	۱۱٫۲×۱۱٫۲	۱	۰	۱	۱	۰	۱	۱	
۳	موسی بن جعفر	۱۲×۱۲	۱	۱	۱	۰	۰	۱	۱	
۴	چوبی	۱۱×۱۲	۱	۱	۱	۱	۰	۰	۱	
۵	سفید	۹×۱۲	۱	۱	۱	۱	۰	۱	۱	
۶	سیاه	۱۲×۱۰	۱	۱	۱	۰	۰	۱	۱	
۷	کربلائی ها	۹×۱۲	۱	۱	۱	۱	۰	۱	۱	
۸	همت آباد	۱۳٫۵×۱۳٫۲	۱	۱	۱	۱	۰	۱	۱	
۹	ابریشم گران	۱۲×۱۲	۱	۱	۱	۱	۰	۰	۱	
۱۰	چوب مسجد	۹×۱۸	۰	۱	۱	۱	۰	۱	۱	

جدول شماره ۱- نمونه توصیف ویژگی های تکایا
 ماخذ: برداشتهای نگارنده

شکل
 منظم نزدیک به مربع ۱
 غیر از آن ۰

جهت گیری
 به سمت قبله ۱
 غیر از آن ۰

تعداد ورودی
 دارای ۴ ورودی ۱
 غیر از آن ۰

تعداد ورودی سقف
 دارای آب انبار و دکان ۱
 غیر از آن ۰

موقعیت و استقرار
 در نقاط گذرهای اصلی ۱
 غیر از آن ۰

ماخذ: برداشتهای نگارنده

معمولاً در ایام عزاداری هر روز از یک تکیه کاروان یا دسته های عزاداری به راه می افتد و به همان تکیه مراسم را ختم می کند. گرچه در مورد ترتیب و توالی تکیه ها در حرکت دسته های عزادار در پرسشنامه ها اختلاف وجود دارد، با این حال تمام پرسشنامه هایی که مربوط به حرکت دسته های عزادار (حرکت نوع اول هستند) به گرایش کلی حرکت چرخشی در داخل محلات اشاره دارند. گذشته از این که این امر از واقعیت برخوردار است، تصویر ذهنی مشترک از حرکت چرخشی را طی مراسم عزاداری در داخل محله نشان می دهد.

گرایش کلی حرکت دوم (طوق)، مستقیم و به سمت مرکز است. در مورد مسیر این حرکت اختلاف چندانی بین پرسشنامه ها وجود ندارد. در این حرکت کلیه ساکنین محله (بر اساس مندرجات برخی از پرسشنامه ها تمام مردم شهر) در یک نقطه خارج از حصار شهر گردهم می آیند و پس از ترتیب و آرایش خاصی به سمت مرکز شهر حرکت می کنند. در مرکز طوق شکسته و مراسم به اتمام می رسد.

مشاهده فرضیه تحقیق

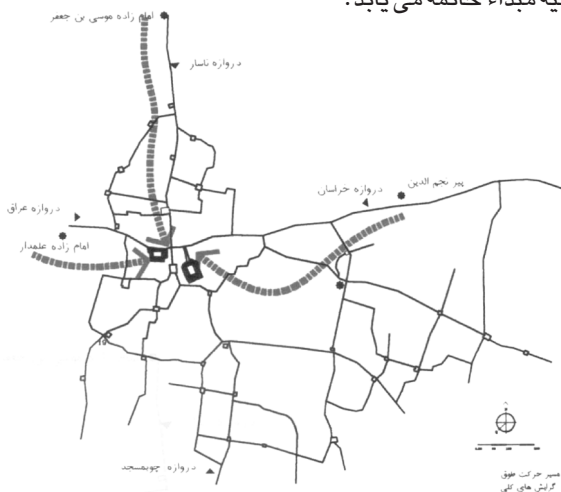
برای شناسایی قواعدی که مجموعه مراسم آیینی بر پیکره شهر اعمال می کند سعی شد به سئوالات زیر پاسخ داده شود.

- ۱- آیا شکل تناسبات، جهت گیری و موقعیت استقرار تکایا نسبت به گذرهای اصلی و فواصل تکایای متوالی از نظم و قاعده خاصی پیروی می کند؟
- ۲- آیا موقعیت تکایا سبب قشربندی خاصی بر اساس منزلت اجتماعی پیرامون آن می شود و با دور شدن از آن بافت اجتماعی از نظر سطح درآمد و منزلت اجتماعی تغییر می یابد؟
- ۳- آیا می توان گرایش کلی مسیرهای حرکت های جمعی را به عنوان یک متغیر در انسجام شکل شهر و تحول آن دانست؟

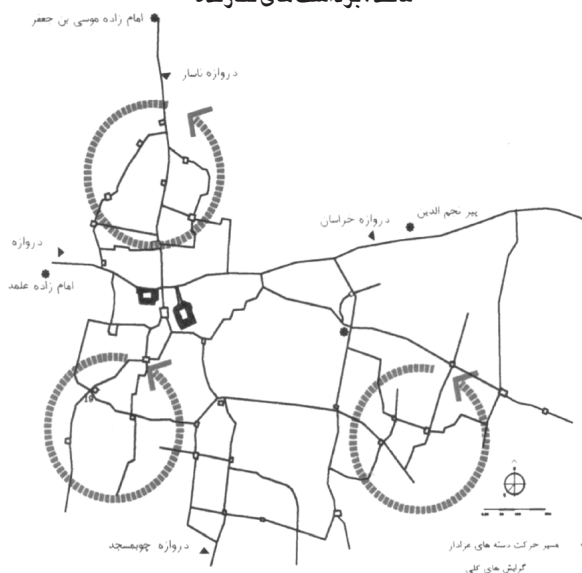
این پرسش ها بر اساس رابطه مستقیمی که با موضوع تحقیق دارند تنظیم شده اند. اگر در پیکره شهر عناصری با تواتر زیاد و کارکردی خاص، تناسبات شکلی و حجمی و موقعیت استقرار مشخص شکل بگیرند و از جهتی سبب نوع قشربندی اجتماعی پیرامون خود شوند. اگر موقعیت و تناسبات گذرهای اصلی شهر به نحوی تنظیم شوند که از گرایش های کلی مسیر حرکات جمعی و آیینی تبعیت نمایند می توان به تأثیر برگزاری آیین در پیکره و سازمان فضایی شهر پی برد. تحلیل داده های جمع آوری شده نتایج زیر را به دست می دهد (جدول شماره یک نمونه از تحلیل داده ها را نشان می دهد). نتایج بررسی های انجام شده را می توان به صورت زیر طبقه بندی نمود:

بین تکایا از دامنه‌ای محدودی تجاوز نکند.

در قسمت قبل به دو حرکت جمعی در برگزاری آیین اشاره شد، حرکت جمعی اول داخل محلات صورت می‌پذیرد و تقریباً گرایشی چرخشی دارد. معمولاً از یک تکیه آغاز می‌شود و با گشتن و طی کردن کانون‌های اصلی بافت‌های مسکونی، (تکایا) به تکیه مبداء خاتمه می‌یابد.

تصویر ۵- گرایش کلی مراسم جمعی در محلات.
مأخذ: برداشت‌های نگارنده

تصویر ۶- گرایش کلی حرکت‌های جمعی (طوق).
مأخذ: برداشت‌های نگارنده

گرایش کلی حرکت دوم (طوق)، مستقیم و به سمت مرکز است. در مورد مسیر این حرکت اختلاف چندانی بین پرسشنامه‌ها وجود ندارد. در این حرکت کلیه ساکنین محله (بر اساس مندرجات برخی از پرسشنامه‌ها تمام مردم شهر) در یک نقطه خارج از حصار شهر گرد هم می‌آیند و پس از ترتیب و آرایش خاصی به سمت مرکز شهر حرکت می‌کنند. در مرکز طوق شکسته و مراسم به اتمام می‌رسد.

از شکل منظم تری برخوردارند. برای مثال در محدوده محله ناسار که قطعاً از قدیم‌ترین بخش‌های شهر است شکل تکایا نامنظم‌تر از تکایای محله لتیاری است. (توسعه محله لتیاری مربوط به دوران قاجاریه است) به احتمال بسیار ساختن فضایی به عنوان تکیه با شکلی منظم و ابعادی نزدیک به مربع (حدود 12×12) مربوط به دوران بعد از صفویه و در دوران قاجاریه است.

در بررسی جهت‌گیری تکایای سمنان به هیچ موردی برخورد نشد که یکی از محورهای تقارن تکیه به سوی قبله باشد. بدین ترتیب از نقطه نظر جهت‌گیری تکایا هیچ قاعده‌ای برای بافت پیرامون اعمال نمی‌کند.

بررسی موقعیت تکایا نسبت به گذرهای اطراف نشان می‌دهد، در ۱۵ مورد تکایا در تقاطع گذرهای اصلی قرار گرفته‌اند. گذرها از داخل فضای تکیه عبور می‌کنند. در ۱۱ مورد تکایا در جوار گذر اصلی و تقاطع با گذرهای فرعی و یا ساباط‌هایی که به منازل مسکونی منتهی می‌شود استقرار یافته‌اند، ورود به تکایا عموماً از طریق گذرهای سرپوشیده، ساباط‌ها و در مواردی از طریق طاقنماهایی که در حفاصل تکیه و گذر بر روی گذرها احداث می‌شوند صورت می‌پذیرد. گرچه در حال حاضر بسیاری از این ورودی‌ها تخریب شده‌اند اما از آثار به جا مانده آنها، می‌توان به وجود آنها پی برد. در هر صورت عموماً ورودی به تکیه شاخص و متمایز از بافت پیرامون و به نحوی که است به عنوان یک نشانه در معرفی تکیه نقش دارد. جدول شماره ۱ به صورت نمونه‌ای ویژگی‌های تکایا را نمایش می‌دهد.

۲- موقعیت تکایا و مراسم سوگواری

تحلیل تکایای متوالی نظم هندسی دقیقی را در موردفاصله مکانی این تکایا در محلات نشان نمی‌دهد. اما در هر صورت فواصل تکایا بین اعداد ۱۲۰ تا ۱۷۰ متر است.

بررسی فواصل تکایا و اجرای مراسم آیینی به طور کلی نشان می‌دهد که فاصله زمانی بین تکایا که توسط دسته‌های عزادار طی می‌شود متجاوز از چندین دقیقه نبوده است. فواصل نزدیک تکایا به هم و عرض ناچیز گذرهای داخل محلات (حداکثر ۲ تا ۳ متر) سبب می‌شده است که طول دسته‌های عزادار چندین تکیه متوالی را در بر می‌گیرد. با توجه به تفاوت نوع نوحه‌ها و حرکات دسته‌های عزادار در تکایا و توجه به این نکته که تکایا نقاط کانونی مسیر و حرکت دسته‌های عزادار محسوب می‌شوند علی‌القاعده بایستی نسبتی بین زمان حرکت دسته‌های عزادار در بین تکایا و فواصل بین تکایا برقرار باشد تا ریتم مراسم درک شود. منتها این نسبت ایده آل وقتی در تطابق سایر متغیرهای محیطی و اجتماعی قرار می‌گیرد دامنه گسترده‌ای بین اعدادی که به آنها اشاره شد پیدا می‌کند. نوع حرکت و مراسم دسته‌های عزادار بین تکایا و در داخل تکایا و مبداء و مقصد بودن تکایا سبب می‌شود تا فاصله

۳- کارکردهای تکیه

بدون در نظر گرفتن منازل شخصی و خصوصی که در ایام محرم تبدیل به تکیه می شوند، تکایای شهر سمنان عموماً فضاهای باز و عمومی اند.

بر اساس اطلاعات جمع آوری شده از طریق پرسشنامه ها کارکرد تکایای سمنان و نقش آنها در حیات روزمره شهری، جدای از برگزاری مراسم عزاداری، بسیار محدود است، از جمله: فضایی برای استراحت عابری، فضایی برای گفتگوی ساکنین پیرامون تکیه و همچنین فضایی برای خشک کردن خشت هایی که برای احداث بناهای اطراف تهیه می شدند. در مورد کارکرد تکایا به عنوان مرکز محله یا مرکز تحت محله به چند نکته می توان اشاره کرد. هیچ روایت یا تذکره ای وجود ندارد که بر اساس آن تعداد محلات سمنان حدود عدد ۳۰ و بیشتر باشد. اساساً این تعداد محلات با توجه به سطح و اندازه شهر نامعقول است. در بررسی به عمل آمده حتی اگر سه مورد از تکایایی را که به احتمال زیاد به صورت منازل خصوصی بوده اند از بررسی خارج کنیم (تکایای حاجی صدر، حاج علی خداداد و حاجی شیخ) حداقل می توان به ۲۷ تکیه اشاره کرد که دارای قدمت بسیار اند در حالی که پذیرفتن ۲۷ محله یا جزء محله برای سمنان به دشواری امکان پذیر است. عناصر جنبی فضاهای تکیه از جمله

آب انبار مصرف عمومی و در طول سال ندارد و عموماً وقف تکیه اند و عایدات آنها صرف برگزاری مراسم عزاداری می شود. گرچه تکایای سمنان عموماً در درون حوزه مسکونی پیرامون خود در مواردی (از جمله تکیه قدیمی شاه جوق) در مرکز هندسی آن در تقاطع گذرهای اصلی قرار گرفته اند، اما به نظر می رسد این فضاها عموماً به لحاظ ضرورت های برگزاری آیین ساخته و تجهیز شده اند.

۴- تکیه و بافت اجتماعی پیرامون آن

گرچه بیش از ۷۰٪ پرسش شوندگان فضای پیرامون تکایا را به عنوان مطلوب ترین فضای حوزه مسکونی در گذشته دانسته اند که به بزرگان اختصاص داشته است و اگرچه تحقیقات موردی با استفاده از عکس هوایی و مدارک موجود در خصوص تکیه شاه جوق و تکیه سفید بیانگر این است که در حوزه مسکونی پیرامون این تکایا هرچه به تکیه نزدیک تر می شویم به طور کلی خانه ها از ابعاد بزرگ تری برخوردار می شوند و تفکیک و حدود قطعات تغییر می کند. با این حال در پاسخ مثبت به این سؤال باید رعایت احتیاط را نمود. در هر صورت به نظر می رسد با در نظر گرفتن شاخص اندازه خانه ها در محله های متأخر شهر (محله لتیاری) این نوع قشربندی اجتماعی پیرامون تکیه نمودی مشخص دارد.

نتیجه گیری

در این تحقیق اثر برگزاری آیین های جمعی بر پیکره بندی شهرسنتی (نمونه موردی سمنان) موردبازشناسی قرار گرفت. خلاصه یافته ها در نسبت با پرسش های تحقیق رامی توان به صورت زیر و به اختصار طبقه بندی نمود.

۱- در پیکره شهر عناصری (تکایا) با تواتری زیاد و پیوندی مشخص قرار دارند. این عناصر (تکایا) به عنوان فضای عمومی قبل از هر چیز یک فضای آیینی و به عبارت دیگر یک نمادند. یک نماد متعارف و قراردادی. تکایا عموماً بدین قصد ساخته می شوند تا مکان و فضای شهادت امام سوم را بازآفرینی کنند. برافراشتن پر زحمت و با مشقت چادر پارچه ای بر فراز تکیه که مستلزم مشارکت جمعی ساکنین پیرامون تکیه است به فضای تکیه دلالت های معنایی می بخشد بررسی های صفحات گذشته نقش تکیه را به عنوان یک فضای کارکردی (میدان یا میدانچه مرکز محله) منتفی می کند.

۲- شکل گیری تکایا به عنوان فضاهای عمومی از قواعد خاصی برخوردار است. از مجموعه بررسی انجام شده می توان

تصویر یا الگوی تکایای سمنان را ارائه نمود. بر اساس این تصویر تکیه فضایی عمومی و باز است با پلان مربع شکل به ابعاد حدود ۱۲ متر که در تقاطع دو یا چند گذر اصلی و فرعی قرار دارد. تمام ورودی های به تکیه از گذرهای منتهی به آن به صورت گذرهای سرپوشیده است. وجود آب (انبار) در تکیه الزامی است. از نقطه نظر فضایی تکیه در درون بافت مسکونی قرار گرفته است. نقطه کانونی بافت مسکونی محسوب می شود و همجواری با آن عامل تشخیص است. تغییر در قشربندی بافت اجتماعی پیرامون تکیه در تناسب با فاصله از تکیه محسوس و تا حدی قابل تأیید است.

۳- موقعیت استقرار تکایای داخل محلات در هر صورت باید به نحوی با تصور کلی حرکت چرخشی در داخل محلات انطباق یابد. این مسئله سبب می شود تا تکایا عموماً در تقاطع گذرهای اصلی محله و در فواصلی نسبتاً مشخص از هم قرار گیرند.

به طور کلی شهر در برگزاری این آیین از حالت معمول خود خارج شده و به صحنه نمایش عظیم و گسترده‌ای تبدیل می‌شود. گذشته از اینکه نقاط اصلی و کانونی شهر در این مراسم نقش بالاهمیتی دارند. کالبد شهر ناگزیر از تطبیق با نوع مراسم است. به عبارتی پیکره شهر در تعامل تاریخی با مجموعه مراسم آیینی قرار می‌گیرد و در این تعامل است که هر کدام بردیگری اثر می‌گذارد.

۴- در اجرای مراسم آیینی، مرکز شهر و گذرهای منتهی به آن از اهمیت بسیاری برخوردارند. گذشته از اینکه در مرکز مراسم خاصی صورت می‌پذیرد و در اجرای آیین نقش مهم و غیرقابل‌تغییری را دارند گذرهای منتهی به مرکز باید از ابعادی برخوردار باشند تا امکان حرکت طوق (به عرض ۴ متر) را مهیا سازند.

فهرست منابع:

- الیاده، مرچیا (۱۳۷۶)، رساله در تاریخ ادیان، ترجمه جلال ستاری، انتشارات سروش، تهران.
الیاده، مرچیا (۱۳۷۵)، مقدس و نامقدس، ترجمه نصراله زنگویی، انتشارات سروش، تهران.
بویس، مری (۱۳۷۴)، تاریخ کیش زرتشت، ترجمه همایون صنعتی زاده، نشر حیدری، تهران.
بهار، مهرداد (۱۳۷۵)، پژوهشی در اساطیر ایران، انتشارات طوس، تهران.
پناهی، محمداحمد (۱۳۷۴)، آداب و رسوم سمنان، پژوهشگاه علوم انسانی، تهران.
پترسون، ساموئل (۱۳۶۷)، تعزیه و هنرهای مربوط به آن (مقاله) در "تعزیه هنر بومی پیشرو ایران"، انتشارات عملی و فرهنگی، تهران.
چلکووسکی، پیتر (۱۳۶۷)، تعزیه هنر بومی پیشرو ایران، ترجمه داوود حاتمی، انتشارات عملی و فرهنگی، تهران.
حقیقت، عبدالرفیع (۱۳۷۰)، تاریخ قومس، انتشارات توس، تهران.
حقیقت، عبدالرفیع (۱۳۵۳)، تاریخ سمنان، استانداری سمنان، سمنان.
دانیل بییتس و فرد پلاگ (۱۳۷۴)، انسان‌شناسی فرهنگی، ترجمه محسن ثلاثی، انتشارات علمی، تهران.
دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۳)، لغت‌نامه، انتشارات دانشگاه تهران، تهران.
سلطان زاده، حسین (۱۳۶۲)، روند شکل‌گیری شهر و مراکز مذهبی در ایران، انتشارات آگاه، تهران.
عنصری، جابر (۱۳۷۱)، شبیه‌خوانی، کهن‌الگوی نمایشهای ایرانی، سمینار پژوهشی تعزیه، تهران.
همایونی، صادق (۱۳۶۸)، تعزیه در ایران، انتشارات نوید، تهران.
نصر، سیدحسین (۱۳۷۴)، سنت اسلامی در معماری ایرانی (مقاله) در جاودانگی هنر، ترجمه سیدمحمد آوینی، انتشارات برگ، تهران.
یارشاطر، احسان (۱۳۶۷)، تعزیه و آئین‌های سوگواری در ایران قبل از اسلام (مقاله) در "تعزیه هنر بومی پیشرو در ایران"، انتشارات علمی و فرهنگی، تهران.

- Ardalan & Bakhtiar (1979), *the Sense of Unity*, the University of Chicago Press.
Aminzadeh, Behnaz (1995), *the concept of Unity in Islamic religious*, Unpublished P.H.D thesis.
Bogdanovic, B. (1975), *Symboles in the City and City as a Symbole*, in Ekistics - 232.
Gutschow, N. (1977), *Ritual as Mediator ofspace: Kathmandu*, in Ekistics 265.
Gutschow, N. (1988), *Functions of Squares in Bhaktapur*, Bombay Seminar.
Rana, P.B Singh (1988), *the Socio- Cultural Space of Varanasi*, Bombay Seminar.
Rapoport, A. (1975), *Images, Symbols and Popular Design*, in Ekistics - 232.
Rykwert, J. (1977), *Ritual and hystery*, in Ekistics -265.
Pieper, A. (1988), *an outline of Architectural Anthropology in Relation to the General History and theory of Architecture*, Bombay Seminar.
Smith, Peter (1975), *Symbolic Meaning in contemporary Cities*, in Ekistics- 232.